

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

LEGAL REGULATIONS OF SURROGACY: THE CURRENT SITUATION AND THE PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Статтю присвячено аналізу сучасного стану та перспективам розвитку законодавства з питань застосування допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства. Одним із вдалих методів боротьби з безпліддям та досягнення належного рівня народження дітей згідно з демографічною політикою нашої країни залишаються репродуктивні технології, серед яких особливе місце займає сурогатне материнство. Особливістю правовідносин, що виникають стосовно сурогатного материнства, є поєднання в них публічно-правових та приватно-правових аспектів. Регулювання сурогатного материнства в Україні здійснюється нормами медичного, сімейного та цивільного права. Договір про надання послуг щодо виношування та народження дитини (сурогатне материнство) необхідно віднести до непоіменованих договорів цивільного права, що підлягає регулюванню нормами Цивільного кодексу України щодо договірних зобов'язань та зобов'язань по наданню послуг. Правовідносини, що виникають завдяки застосуванню вказаного договірному типу, підлягають правовому регулюванню нормами Цивільного кодексу України. Порядок встановлення батьківських прав стосовно сурогатної дитини регулюється нормами Сімейного кодексу України та спеціальних законодавчих актів з регулювання допоміжних репродуктивних технологій. У недалекому майбутньому, з огляду на розповсюдженість законодавчого закріплення та дозволу сурогатного материнства в Європі та світі, Україна може зайняти чільне місце серед провідних країн, в яких легітимно застосовуються допоміжні репродуктивні технології методом сурогатного материнства. На жаль, сучасне законодавство України, не зважаючи на наявність спроб правової регламентації допоміжних репродуктивних технологій та сурогатного материнства, досі вимагає суттєвих змін та вдосконалення. З метою надання відповідного захисту сурогатній матері, біологічним батькам, дитині постає необхідність у прийнятті кодифікованого нормативно-правового акту, де б були врегульовані всі необхідні питання механізму реалізації правовідносин щодо виношування та народ-

ження дитини з метою передачі її біологічним батькам.

Ключові слова: законодавство, допоміжні репродуктивні технології, сурогатне материнство.

The article is devoted to the analysis of the current state and prospects of legislation development of the assisted reproductive technologies use by the method of surrogate motherhood. Reproductive technologies remain one of the successful methods of fighting infertility and achieving the proper birth rate of children in accordance with our country's demographic policy, among which surrogate motherhood holds a special place. A peculiarity of legal relations arising in relation to surrogate motherhood is the combination of public and private aspects in them. The regulation of surrogate motherhood in Ukraine is carried out by the norms of medical, family and civil law. The contract for the provision of services for the delivery and birth of a child (surrogate motherhood) should be attributed to unnamed contracts of civil law, which is subject to the regulation of the Civil Code of Ukraine on contractual obligations and obligations to provide services. Legal relations arising from the application of this contractual type are subject to legal regulation by the rules of the Civil Code of Ukraine. The procedure for establishing parental rights in relation to a surrogate child shall be governed by the provisions of the Family Code of Ukraine and special legislative acts regulating assisted reproductive technologies. In the near future, given the prevalence of legislative entrenchment and surrogacy in Europe and in the world, Ukraine may become one of the leading countries in which legitimate surrogate motherhood are used. Unfortunately, the current legislation of Ukraine, despite the existence of attempts to regulate reproductive technologies and surrogate motherhood, still requires significant changes and improvements. In order to provide adequate protection to the surrogate mother, biological parents, the child becomes required to adopt a codified legal act, which would regulate all the necessary issues of the mechanism of implementation of legal relations regarding the birth and birth of the child in order to transfer it to biological parents.

Key words: legislation, reproductive technology, surrogacy.

УДК 351
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5240-2019-13-4>

Валід Камаль Абдель Салам Атіа
к. мед. наук,
доцент кафедри загально-медичних наук
Міжнародний гуманітарний університет

Постановка проблеми. Останнім часом проблема чоловічого та жіночого безпліддя у людей репродуктивного віку в повсякденній медичній практиці стала траплятися все частіше, що, на жаль, призводить до зростання кількості сімейних пар, які не можуть мати дітей. У той же час сучасна демографічна ситуація в Україні, як і в пострадянському просторі, залишає бажати кращого.

Сьогодні 10–15% українських сімей страждають від безплідності, що можна

віднести до прямих репродуктивних втрат. Кількість безплідних подружніх пар досягає близько одного мільйона. За науковими даними, майже у 80% випадків причиною безплідності в жінок є штучне переривання вагітності, у 15–25% – запалення статевих органів [1].

В Україні станом на початок 2012 р. працюють 34 медичних заклади, які займаються допоміжними репродуктивними технологіями (далі – ДРТ), у тому числі 6 – державного під-

порядкування [2, с. 47]. Зараз в Україні налічується 43 таких клініки.

Одним із вдалив методів боротьби з безпліддям та досягнення належного рівня народження дітей згідно з демографічною політикою нашої країни залишаються репродуктивні технології, серед яких особливе місце займає сурогатне материнство.

Дослідження юридичних проблем, виокремлення законодавчих прогалін, неузгодженостей та казусів, пошук шляхів їх вирішення та нормативного удосконалення не можливі без детального вивчення правового регулювання визначеної проблематики. Крім цього, проблема законодавчого регулювання сурогатного материнства досі комплексно не вивчалась. Наявність сучасних наукових досліджень, абстрактний характер диспозицій правових норм, які закріплені в сучасному законодавстві з цього питання, викликає потребу не тільки їх подальшого удосконалення, а й системного вивчення. Тому **актуальність** обраної теми дослідження не викликає сумніву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти ДРТ, сурогатного материнства та особливості їх правового регулювання досліджуються у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі такими авторами, як Н. Аблятіпова, О. Баллаєва, Т. Борисова, М. Барішников, А. Головащук, Т. Дробишевська, Я. Дрогонь, С. Журавлова, А. Коломієць, Л. Красавчикова, А. Кухар, О. Лукашева, Р. Майданик, М. Малєїна, А. Пестрикова, Г. Романовський, З. Ромовська, К. Світнев, І. Сенюта, Р. Стефанчук, С. Стеценко, О. Хазова, Н. Хараджа, П. Холлендер тощо.

Метою статті є дослідження правового регулювання сурогатного материнства в Україні, вивчення стану та перспектив розвитку сучасного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Не потребує доказування той факт, що правове регулювання будь-якого питання необхідно розглядати з точки зору його нормативного закріплення, а більш вдалим з цього приводу видається його вивчення шляхом дослідження правових джерел його регулювання.

Як питання про зміст і форму права, так і питання про його структуру є однією з центральних проблем юридичної науки і практики, розробка яких безпосередньо пов'язана з удосконалюванням діючого законодавства суб'єктами кодифікаційної діяльності (з метою поліпшення його якості та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин) [3, с. 50], адже як зазначає П.М. Рабінович: «система права – об'єктивна основа систематизації законодавства» [4, с. 79–82].

В.Ф. Погорілко наголошував на багатоаспектності поняття «джерело права», але у сучасній юридичній науці воно здебільшого вживається у формально-юридичному значенні [5, с. 48].

На думку О.Ф. Скакун, у національній теорії права під джерелом права прийнято розуміти похідні від держави чи визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення [6, с. 308].

Теорія права наводить досить широку класифікацію джерел права: 1) правовий звичай; 2) нормативний правовий акт; 3) правовий прецедент; 4) договори нормативного змісту; 5) принципи права та юридична доктрина; 6) релігійні пам'ятки; 7) природне право [7, с. 19].

Але для багатьох правових систем, зокрема для країн романо-германської правової системи, а також для колишніх соціалістичних країн, що йдуть шляхом демократичних перетворень, а отже, й сучасної України, найпоширенішим, основним, а іноді й єдиним джерелом (формою) права є нормативно-правовий акт, а найбільш поширенішою вважається класифікація нормативно-правових актів за їх юридичною силою [8].

Тому досить логічним було б побудувати наше дослідження правового регулювання сурогатного материнства та його законодавчого розвитку шляхом вивчення нормативно-правових актів за їх юридичною силою. Останнє надало б можливість сформулювати уявлення про наявну систему законодавства з ДРТ методом сурогатного материнства.

Неможливо не погодитися з думкою М. Барішнікова про те, що особливістю правовідносин, що виникають стосовно сурогатного материнства, є поєднання в них публічно-правових та приватноправових аспектів. Регулювання сурогатного материнства в Україні здійснюється нормами медичного, сімейного та цивільного права [9].

Конституція України являє собою сукупність фундаментальних, юридично незаперечних норм, які поширюються на всі без винятку сфери суспільства [10]. Згідно зі ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою [11]. Вказані положення безперечно фіксують право кожної людини мати дитину. В сучасних умовах розвитку технологій – природним чи репродуктивними способами (ДРТ).

З цього приводу необхідно зауважити, що Законом України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 14.12.2004 р. було унеможливлено використання сучасних

медичних технологій для проведення досліджень з клонування людини [12]. Тому способами ДРТ залишаються лише: запліднення *in vitro*, внутрішньоматкова інсемінація, донорія гамет або ембріонів, сурогатне материнство тощо.

Аналізуючи міжнародно-правові акти та ставлення міжнародної спільноти до проблем сурогатного материнства, необхідно зазначити, що права людини в системі міжнародного права займають особливе пріоритетне місце. Одним із проблемних питань цієї системи, яке привертає загальну увагу, є проблема регламентації і реалізації репродуктивних прав людини [13, с. 47–49].

39aВсесвітня медична асамблея ще у 1987 р. прийняла Положення про запліднення *in vitro* та трансплантацію ембріонів, відповідно до якого визнавалось застосування таких технологій для лікування безпліддя та викорінення генетичних захворювань. Міжнародна конференція з народонаселення та розвитку у 1994 р. продекларувала необхідність правового регулювання репродуктивних функцій людини та її репродуктивних прав [14, с. 340].

З моменту офіційного закріплення репродуктивних прав людини обговорюється проблема прав дитини: право на життя, право на народження, правовий статус ембріона.

Основні міжнародно-правові акти з прав дитини – Декларація прав дитини (1959 р.) та Конвенція про права дитини (1989 р.) не містять положень, що прямо зобов'язують держави гарантувати життя ще не народженій дитині. Але є специфічні винятки, де захист побічно надається. Стаття 6(5) Міжнародного пакту про цивільні і політичні права (1966 р.) забороняє виконувати смертний вирок відносно вагітних жінок. Те ж саме закріплене в ст. 6(4) Додаткового протоколу 1 1977 р. до Женевських Конвенцій про захист жертв збройних конфліктів (1949 р.). Ст. 10(2) Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) гарантує особливу охорону матерям протягом розумного періоду до і після пологів [13, с. 47–49]. Конвенція про права людини та біомедицину від 4.04.1997 р. визначає поняття сурогатного материнства: договірні відносини між жінкою (гестаційним кур'єром) і майбутніми батьками дитини [15].

Перше згадування про можливість застосування методів штучного запліднення у вітчизняному законодавстві закріплювалося в Законі СРСР «Про внесення змін та доповнень в деякі законодавчі акти СРСР щодо питань, які стосуються жінок, сім'ї та дитинства» від 22.05.1990 р. [16]. Дещо пізніше Кодекс законів про шлюб та сім'ю України [17] встановлює

регулювання питань запліднення за допомогою донора (сурогатної матері), відповідно до якого дружина, яка дала письмову згоду своєму чоловіку на запліднення та народження дитини іншою жінкою, записується матір'ю цієї дитини і не має права оспорювати проведений запис. Внесенню таких змін до законодавства передувало закріплення в «Основах законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. [18] права кожної жінки на застосування методів штучного запліднення або імплантації зародка.

Відповідно до ст. 48 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» застосування штучного запліднення та імплантації ембріона здійснюється згідно з умовами та порядком, встановленими Міністерством охорони здоров'я України (далі – МОЗ України), за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умови наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці [18].

Чинне сімейне законодавство також приділяє увагу питанням реалізації громадянами своїх прав у сфері репродуктивних технологій. У ст. 123 Сімейного кодексу України (далі – СК України) встановлено порядок визнання батьками дитини, яка народилася у результаті застосування ДРТ. Частина 2 ст. 123 СК України: у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям в результаті застосування ДРТ, батьками дитини є подружжя [19].

На сучасному етапі під час врегулювання правовідносин з сурогатного материнства застосовуються договірні засади, які, безперечно, врегульовані нормами Цивільного Кодексу України від 16.01.2003 р. [20] (далі – ЦК України).

З точки зору М. Баришнікова, яку варто підтримати, значним недоліком у національному врегулюванні сурогатного материнства слід визнати договірну базу. Вона, незважаючи на існування типових заяв та угод, затверджених відповідними наказами профільного міністерства, потребує значного доопрацювання, що не дивно, враховуючи складний багатосуб'єктний склад та тривалість правовідносин, які ними врегульовуються, важливість об'єкту цих відносин – життя дитини та здоров'я сурогатної матері, професійну відповідальність медичного закладу та його персоналу, гарантування належних дій самої сурогатної матері, вільний обмін інформацією тощо [9].

Договір про надання послуг щодо виношування та народження дитини (сурогатне материнство) необхідно віднести до непо-

йменованих договорів цивільного права, що підлягає регулюванню нормами ЦК України щодо договірних зобов'язань та зобов'язань по наданню послуг.

Так, ЦК України у ст. 6 встановив, що сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства; сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами; сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд; сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Положенням ч. 7 ст. 281 ЦК України також закріплено право на проведення ДРТ, де зазначено: «повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм ДРТ згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством» [20].

Ще одним важливим нормативно-правовим актом, який закріпив законодавчі положення з сурогатного материнства, є Інструкція про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій від 23 грудня 2008 р. № 771 МОЗ України, яка вже втратила чинність. Вона безпосередньо регламентувала умови та порядок лікування методом сурогатного материнства, зокрема, медичні показання і протипоказання для застосування методу, особливості перенесення ембріонів у порожнину матки, а також передбачала можливі ускладнення, що виникають під час перенесення ембріона у порожнину матки жінки [21].

Згадану Інструкцію вдало змінив наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» від 09.09.2013 р. № 787 [22], який, крім сурогатного материнства, висвітлює багато питань, що пов'язані з репродуктивними технологіями, а саме: обсяг обстеження осіб, щодо яких проводяться лікувальні програми ДРТ, методики лікування ДРТ, сурогатне (замінне) материнство, кріоконсервація, редукція ембріонів тощо. Сурогатному материнству присвячений 6 розділ вищевказаного Порядку, в якому висвітлений процес і необхідні умови для проведення сурогатного материнства. Порядок розширив положення попередньої Інструкції, але залишив й певні юридичні прогалини.

Наказ МОЗ України Про затвердження «Порядку направлення жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними показаннями за бюджетні кошти» від 29.11.2004р. (в редакції від 05.06.2006 р.) № 579 [23] закріпив, що перший курс лікування безплідності методами ДРТ жінкам у віці 19–40 років здійснюється за абсолютними показаннями, якими є в тому числі і сурогатне материнство.

Наказ МОЗ України № 85 від 23.02.2007 р. «Пронаправлення на лікування методами допоміжних репродуктивних технологій за кошти державного бюджету хворих на безплідність жінок за абсолютними показаннями» додатково закріплює перелік показників для здійснення лікування, [24] а наказ МОЗ України «Про затвердження статистичної документації з питань допоміжних репродуктивних технологій» від 10.12.2001 р. № 489 [25] ще раніше регламентував порядок ведення обов'язкової технічної звітності під час застосування ДРТ.

Пункт 11 «Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні», який затверджений Наказом Мін'юсту України від 18.10.2000 р. № 52/5 [26], встановлює, що у разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, державна реєстрація народження проводиться за заявою подружжя, яке дало згоду на таке перенесення. У цьому разі одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається заява про її згоду на запис подружжя батьками дитини, справжність підпису на якій має бути нотаріально засвідчена, а також довідка про генетичну спорідненість батьків (матері чи батька) з плодом.

Таким чином, не можливо не погодитися з думкою А.О. Кухар про те, що незначна кількість та низька ефективність правових актів, що мають відношення до сурогатного материнства, не дає змогу створити базу для забезпечення на належному рівні захисту прав та інтересів сурогатної матері, з одного боку, і подружжя – з іншого, а також врахування при цьому прав і інтересів дитини, яка має народитися згідно з ціллю програми з сурогатного материнства [14, с. 345].

Питання про необхідність вдосконалення законодавства щодо сурогатного материнства та ДРТ не викликає сумніву у багатьох вчених-правників та практиків. Про цю необхідність свідчить й наявна судова практика. Але, на жаль, сучасний законодавець приділяє цьому питанню небагато уваги.

Висновки. З кожним роком ДРТ методом сурогатного материнства набуває все більшого значення, як в Україні, так і в світі. Потреба в сурогатному материнстві особо гостро постає у зв'язку із демографічною кризою та зростанням кількості випадків безпліддя у людей репродуктивного віку. В недалекому майбутньому, з огляду на розповсюдженість законодавчого закріплення та дозволу сурогатного материнства в Європі та світі, Україна може зайняти чільне місце серед провідних країн, в яких легітимно застосовуються ДРТ методом сурогатного материнства. На жаль, сучасне законодавство України, не зважаючи на наявність спроб правової регламентації ДРТ та сурогатного материнства, досі вимагає суттєвих змін та вдосконалення.

З метою надання відповідного захисту сурогатній матері, біологічним батькам, дитині постає необхідність у прийнятті кодифікованого нормативно-правового акту, де б були врегульовані всі необхідні питання механізму реалізації правовідносин щодо виношування та народження дитини з метою передачі її біологічним батькам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки: Розпорядження Кабінету міністрів України про схвалення Концепції Державної програми від 27.04.2006 р. № 244-р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1849-2006-%D0%BF>.
2. Юзько О.М., Руденко Н.Г. Стан та перспективи розвитку допоміжних репродуктивних технологій лікування безпліддя в Україні. *Репродуктивна медицина*. 2012. № 2. С. 46–49.
3. Погорелов Є.В. Право як система (загально-теоретичний аспект). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского: Серия «Юридические науки»*. Том 21 (60). № 1. 2008. С. 50–60.
4. Рабінович П.М. Система права – об'єктивна основа систематизації законодавства (гносеологічний аспект). *Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики*. Київ, 1999. С. 79–82.
5. Погорілко В., Федоренко В. Джерела права України (загальна теорія джерел конституційного права України). *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 1 (28). С. 46–59.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Пер. з рос. Харків : Консул, 2001. 656 с.
7. Бобылев А.И. Источники (формы) права. *Право и политика*. 2003. № 8. С. 19.
8. Кириченко В.М., Куракін О.М. Теорія держави та права. Київ : Центр учбової літератури, 2012. URL: http://pidruchniki.ws/15840720/pravo/teoriya_derzhavi_i_prava_-_kirichenko_vm.
9. Баришников М. Правове регулювання сурогатного материнства в Україні. URL: http://bkb-law.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=87

[%3A2011-12-01-10-56-10&catid=34%3A2011-10-13-20-35-14&itemid=101&lang=ru#sdfnote5sym](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2011-12-01-10-56-10&catid=34%3A2011-10-13-20-35-14&itemid=101&lang=ru#sdfnote5sym).

10. Власенко Л.В. Конституція України – основа правової системи держави. URL: <http://khorol.just.gov.ua/info/48/>.
11. Конституція України. Київ, 2019. 46 с.
12. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14.12.2004 № 2231-IV. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2005. № 5. Ст. 111.
13. Беденко-Зваридчук О., Юзько О.М. Юридичні та правові аспекти ДРТ. *Жіночий лікар*. 2010. № 2. С. 47–49.
14. Кухар А.О. Юридичні аспекти застосування сурогатного материнства. *Держава і право*. 2010. Вип. 49. С. 340–346.
15. Конвенція про захист прав і гідності людини щодозастосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4.04.1997р., Овєдо, 4 квітня 1997 року. Збірка договорів Ради Європи. Київ : Парламентське видавництво, 2000. № 5. Ст. 23.
16. Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів СРСР у питаннях, що стосуються жінок, сім'ї і дитинства. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1990. N 23. ст. 422.
17. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.1969 № 2006-VII (у редакції від 1992 р.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1969. 27 черв., № 26. Ст. 204.
18. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992р. № 2801-ХП. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
19. Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент./ за ред. І.В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с.
20. Цивільний кодекс України. Київ, 2018. 436 с.
21. Інструкція про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 груд. 2008 р. № 771. *Офіційний вісник України*. 2009. № 24. Ст. 153.
22. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 р. № 787. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>.
23. Порядок направлення жінок для проведення першого курсу лікування безплідності методами допоміжних репродуктивних технологій за абсолютними показаннями за бюджетні кошти: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.11.2004р № 579. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0224-05>.
24. Про направлення на лікування методами допоміжних репродуктивних технологій за кошти державного бюджету хворих на безплідність жінок за абсолютними показаннями: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.02.2007р. № 85. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0224-05/print1378743712446479>.
25. Про затвердження статистичної документації з питань допоміжних репродуктивних технологій: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 10.12.2001 р. № 489. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1068-01>.
26. Правила державної реєстрації актів громадянського стану в Україні: наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>.